

Конституційне право

УДК 342.72

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15763811>

**Гарантії конституційного захисту від порушення прав людини в умовах
збройного конфлікту за нормами міжнародного гуманітарного права**

Чижов Денис Анатолійович

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри конституційного права

Навчально-наукового інституту права та психології,

Національної академії внутрішніх справ, Україна, м. Київ;

провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту,

державного будівництва та місцевого самоврядування,

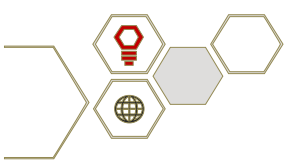
Національної академії правових наук України, Україна, м. Харків,

denys_chyzhov@ukr.net,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4843-0670>

Прийнято: 15.06.2025 | Опубліковано: 25.06.2025

***Анотація.** У статті розглянуто дотримання конституційних норм за приписами міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту, визначено відповідальність за порушення прав людини. На прикладі війни в Україні зазначається, як ігнорування цих норм призводить до страждань мирного населення та безкарності злочинців. Стаття акцентує увагу на тому, що потрібно не лише знати міжнародні правила, а й ефективно впроваджувати їх у національне законодавство у відповідності до норм конституційного права, здійснювати підготовку фахівців та формувати правову свідомість у суспільстві. Автор розглядає роль міжнародного гуманітарного права як ключовий інструмент гуманізації, здійснення захисту, зокрема: цивільного*

населення, поранених, військовополонених, культурної спадщини та забезпечення базових стандартів людяності, дотримання прав людини і громадянина. Зосереджено увагу на викликах імплементації міжнародних норм у національне конституційне законодавство, проблемах правової кваліфікації воєнних злочинів, інституційних бар'єрах у діяльності правоохоронних та судових органів, а також на важливості правової освіти і формування правосвідомості. Висвітлено практичні підходи до фіксації порушень, правового реагування та використання цифрових технологій. Обґрунтовано визначається необхідність удосконалення чинного законодавства України, що відповідало б нормам Конституції України, зміцнення співпраці з міжнародними правовими інституціями, а також формування сталої системи правозахисного реагування у суспільстві.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, права людини, збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, правова відповідальність, правова освіта, правозастосування, Україна.

Guarantees of constitutional protection against human rights violations in armed conflict under international humanitarian law

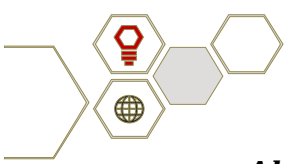
Chyzhov Denys

Professor of the Department of Constitutional Law of the Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs,
Kyiv, Ukraine;

Leading Research Fellow of the Institute of State Building and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine,

Doctor of Law, Associate Professor,

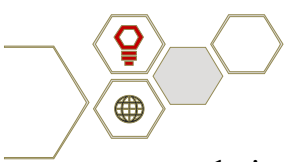
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4843-0670>

Abstract. *The article examines compliance with constitutional norms in accordance with the provisions of international humanitarian law during armed conflict, and defines responsibility for human rights violations. Using the example of the war in Ukraine, it is noted how ignoring these norms leads to the suffering of the civilian population and impunity of criminals. The article emphasizes that it is necessary not only to know international rules, but also to effectively implement them into national legislation in accordance with the norms of constitutional law, to train specialists and to form legal awareness in society. The author considers the role of international humanitarian law as a key tool for humanization, protection, in particular: of the civilian population, the wounded, prisoners of war, cultural heritage and ensuring basic standards of humanity, observance of human and civil rights. The focus is on the challenges of implementing international norms in national constitutional legislation, the problems of legal qualification of war crimes, institutional barriers in the activities of law enforcement and judicial bodies, as well as the importance of legal education and the formation of legal awareness. Practical approaches to recording violations, legal response and the use of digital technologies are highlighted. The need to improve the current legislation of Ukraine, which would comply with the norms of the Constitution of Ukraine, strengthen cooperation with international legal institutions, as well as the formation of a sustainable system of human rights response in society is reasonably determined.*

Keywords: *international humanitarian law, war crimes, human rights, armed conflict, International Criminal Court, legal responsibility, legal education, law enforcement, Ukraine.*

Постановка проблеми. В умовах сучасного світу, що характеризується зростанням кількості збройних конфліктів, проблема дотримання міжнародного гуманітарного права (МГП) та забезпечення відповідальності за порушення прав людини набула критичного значення. Збройна агресія російської федерації проти України стала прикладом грубого порушення міжнародних правових норм, що унеможлиблює ігнорування ролі МГП у регулюванні поведінки сторін

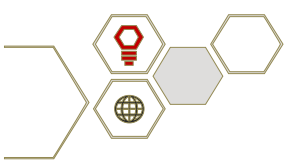
конфлікту, захисті цивільного населення, поранених, військовополонених, культурної спадщини та забезпеченні базових стандартів людяності навіть у найекстремальніших умовах.

Міжнародне гуманітарне право, закріплене у Женевських конвенціях 1949 року та додаткових протоколах до них, визначає обов'язки держав і збройних формувань щодо ведення війни та захисту жертв конфліктів. Однак сама наявність правових норм не гарантує їх дотримання. Відповідальність за їх порушення, зокрема у формі воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду, повинна бути не лише задекларованою, а й реалізованою через національні та міжнародні механізми правосуддя, включаючи Міжнародний кримінальний суд (МКС) та спеціальні трибунали.

Наукова й практична значущість проблеми полягає у необхідності комплексного осмислення ролі МГП як системного інструменту для обмеження жорстокості війни та у забезпеченні справедливості в контексті постконфліктного правосуддя. Особливої ваги набуває питання інтеграції норм МГП у внутрішні правопорядки держав, механізмів притягнення до відповідальності осіб, що скоїли міжнародні злочини, та вдосконалення інструментів моніторингу та документування таких злочинів.

З огляду на сучасні виклики, передусім пов'язані з війною в Україні, постає потреба в ефективній системі міжнародного правового реагування на факти масових порушень прав людини, зокрема: вбивств мирного населення, катувань, насильницьких зникнень, депортацій, сексуального насилля на війні, знищення об'єктів цивільної інфраструктури та культурної спадщини. Суспільний запит на справедливість і подолання безкарності є однією з рушійних сил розвитку міжнародного гуманітарного та кримінального права.

У цьому контексті важливим напрямом є також правова освіта та інформування населення про основи МГП, що сприяє формуванню правосвідомості, зростанню готовності громадян до участі у правозахисних ініціативах та посиленню спроможності держави до захисту прав людини навіть в умовах воєнного стану. Особлива роль у цьому процесі належить викладачам

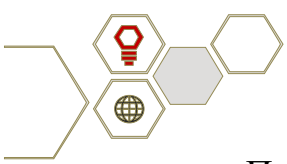
правознавства, юристам, правозахисникам та державним службовцям, які мають забезпечити перенесення норм МГП з площини декларативного знання у сферу реальної практики захисту прав.

Отже, питання дотримання міжнародного гуманітарного права та притягнення до відповідальності за порушення прав людини під час збройного конфлікту є надзвичайно важливим і складним. Воно стосується не лише юридичної сфери, а й безпосередньо впливає на національну безпеку, стабільність міжнародного правопорядку та захист людської гідності в умовах воєнної небезпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дотримання міжнародного гуманітарного права (МГП) та притягнення до відповідальності за порушення прав людини в умовах збройних конфліктів розглядається у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Особливу увагу в науковому дискурсі приділено ролі міжнародних організацій у забезпеченні гуманітарного захисту – зокрема, у дослідженні А. Вітківської [1], яка аналізує організаційно-правові механізми захисту прав людини в контексті міжнародного права.

Питання забезпечення прав і свобод особи в Україні у теоретичному та практичному аспектах досліджуються у працях К. Волинка [2; 3], де автор акцентує на взаємозв'язку між національним законодавством і міжнародними стандартами. У підручнику за редакцією М. Цвіка, О. Петришина та ін. [4] комплексно розглядаються основоположні засади правової держави, включно з принципами верховенства права та невідворотності юридичної відповідальності.

Окремий напрям досліджень стосується питання інтеграції норм міжнародного права в українське конституційне законодавство. Зокрема, їх досліджували вчені А. Колодій та А. Олійник [5], що аналізують сучасний стан і виклики реалізації прав людини в Україні через призму конституційного регулювання. Центральне місце у цій царині належить аналізу положень Конституції України [6], яка визначає людину найвищою соціальною цінністю та закріплює зобов'язання держави щодо гарантування її прав і свобод.

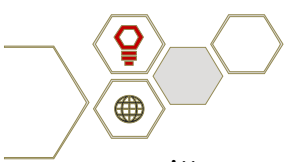
Проблеми українського законодавства з європейськими стандартами розкриті у науковій статті О. Пащенко [7], в якій обґрунтовано необхідність адаптації українського правового простору до норм Європейського суду з прав людини.

Таким чином, проаналізовані публікації свідчать про зростаючу увагу до питань правового захисту особи в умовах збройних конфліктів, але також вказують на наявність прогалин у реалізації норм МГП в національній правозастосовній практиці. Це підтверджує необхідність подальших міждисциплінарних досліджень і реформ, зокрема у сфері правничої освіти, інституційного забезпечення правосуддя та цифрової фіксації порушень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри активний розвиток міжнародного права, розширення повноважень Міжнародного кримінального суду та значну кількість наукових праць, присвячених міжнародному гуманітарному праву (МГП), чимало важливих теоретичних і практичних аспектів залишаються недостатньо вивченими. Зокрема, викликають занепокоєння питання дієвості впровадження норм МГП у реальних умовах війни, ефективності механізмів покарання винних у порушеннях прав людини, а також гарантування того, що відповідальність за скоєні злочини буде невідворотною.

Науковці й практики стикаються з труднощами у впровадженні норм МГП у національні правові системи, особливо в країнах, які переживають збройну агресію. Наявні дослідження не завжди комплексно охоплюють проблему відповідності національного кримінального законодавства міжнародним стандартам щодо відповідальності за воєнні злочини, геноцид та злочини проти людяності. Складність становить також оперативне збирання доказів таких злочинів, їх належна юридична кваліфікація та включення до судових процесів на національному і міжнародному рівнях.

У цьому дослідженні зроблено спробу узагальнити й структурувати ключові проблеми, пов'язані з забезпеченням відповідальності за порушення МГП, а також окреслити шляхи вдосконалення правозастосування в умовах

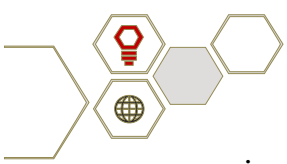

війни, зокрема на прикладі України. Особливу увагу приділено інституційним перешкодам, що заважають ефективному реагуванню на такі порушення: слабкість правоохоронної та судової систем, політичний вплив на їхню діяльність, складність правової кваліфікації міжнародних злочинів і проблема узгодження повноважень між національними та міжнародними судовими інституціями.

Також у фокусі аналізу перебувають інструменти правничої освіти, інформування громадськості, підготовки кадрів у сфері гуманітарного права, зокрема серед військовослужбовців, правоохоронців та суддів. Значущою проблемою залишається відсутність системної підготовки громадянського суспільства до фіксації порушень МГП, а також недостатній рівень правосвідомості, що ускладнює об'єктивну оцінку подій збройного конфлікту в суспільному та міжнародному дискурсі.

У контексті повномасштабної війни в Україні надзвичайної актуальності набуває також потреба у створенні відкритих освітніх платформ і цифрових баз даних про порушення МГП, які б дозволяли не лише документувати факти злочинів, а й формували у громадян – зокрема учнівської та студентської молоді – критичне розуміння права, справедливості та обов'язку відповідальності. Таким чином, формування спроможності суспільства до правового спротиву і правового захисту постає як невід'ємна складова загальної проблематики забезпечення дії МГП у XXI столітті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є всебічне вивчення наукових праць, нормативно-правових джерел і міжнародних документів, що стосуються реалізації конституційного законодавства до норм міжнародного гуманітарного права, визначення механізмів притягнення до відповідальності за порушення прав людини під час збройних конфліктів, зокрема в Україні. Основною увагою приділяється виявленню сучасних викликів і проблем імплементації норм МГП у правові системи держав, аналіз міжнародних та національних інструментів притягнення до відповідальності за

воєнні злочини, а також узагальненню практичного досвіду документування таких порушень, надання правової оцінки й реагування на них.

Стаття має на меті окреслити можливі шляхи вдосконалення правозастосовної практики в умовах збройного конфлікту в Україні, зокрема в частині співпраці між органами державної влади, міжнародними структурами та громадянським суспільством. Окрему увагу приділено методикам підвищення правової обізнаності населення щодо МГП, включно з представниками молоді, військовими та правниками.

Одне з ключових завдань дослідження – показати роль конституційних приписів та правової освіти як важливого чинника запобігання порушенням міжнародного гуманітарного права, формування поваги до прав людини та створення ефективного правового захисту в умовах війни.

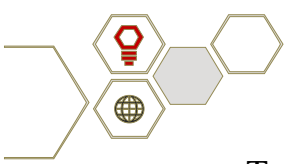
Для досягнення цієї мети сформульовано такі дослідницькі завдання:

1. Порівняти міжнародні та національні механізми забезпечення дотримання норм міжнародного гуманітарного права та конституційного законодавства України, дослідження визначення покарань за злочини проти прав людини під час війни;

2. Дослідити значення правової кваліфікації воєнних злочинів і злочинів проти людяності для подальшого використання правоохоронних та судових інституцій в умовах сьогодення;

3. Проаналізувати сучасні методи правничої освіти у сфері міжнародного гуманітарного права із застосуванням інструменту формування правової свідомості, громадянської відповідальності та дотримання норм конституційного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. По своїй суті міжнародне гуманітарне право виконує надзвичайно важливу функцію під час збройних конфліктів – воно встановлює правові рамки, покликані зменшити жорстокість війни [1, с. 111]. Його головна мета – захист осіб, які не беруть участі у бойових діях або вже втратили таку здатність: цивільного населення, поранених, хворих, медичного та духовного персоналу, військовополонених [4, с. 331].

Також МГП регулює захист об'єктів, що не є воєнною ціллю – лікарень, шкіл, пам'яток культури, об'єктів критичної інфраструктури [1, с. 112]. Окрім того, МГП забороняє застосування окремих видів озброєння чи тактики, які спричиняють надмірні страждання або мають невибірковий характер [4, с. 336].

Правову основу МГП становлять чотири Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них 1977 і 2005 років. Ці міжнародні документи є обов'язковими для всіх сторін збройного конфлікту [5, с. 128], незалежно від того, чи визнається війна офіційно, з яких причин вона почалася, або хто бере в ній участь. Центральним у МГП є принцип недискримінації: усі особи, які потрапляють під його захист, повинні отримувати гуманне ставлення незалежно від їхньої раси, національності, віросповідання, політичних поглядів чи соціального статусу [3, с. 193].

Женевські конвенції прямо передбачають заборону вбивств, катувань, жорстокого поводження, взяття заручників, колективних покарань, руйнування майна без військової необхідності, насильницьких переміщень цивільного населення та інших актів, що становлять грубі порушення [2, с. 31]. Така категорія порушень є основою для міжнародно-правової відповідальності, у тому числі індивідуальної кримінальної відповідальності командирів і політичного керівництва держави-агресора.

У сучасних умовах збройної агресії російської федерації проти України норми МГП набули безпрецедентної ваги не лише як правовий інструмент захисту цивільного населення, а й як критерій оцінки міжнародної легітимності дій воюючих сторін [7, с. 33]. У ході конфлікту зафіксовано численні факти систематичних порушень норм МГП – знищення житлової інфраструктури, бомбардування лікарень і пологових будинків, тортури полонених, масові вбивства мирного населення, що за своєю суттю кваліфікуються як воєнні злочини відповідно до положень ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду [1, с. 113].

У відповідь на ці виклики держава повинна не лише політично засуджувати порушення, але й активно реалізовувати механізми правового

реагування – зокрема, шляхом ведення належного обліку і документування фактів порушень, кваліфікації відповідних злочинів згідно з міжнародними стандартами, а також через ефективну співпрацю з міжнародними правосудовими інституціями [2, с. 32]. Реалізація норм МГП у практичному вимірі є запорукою справедливості, інструментом недопущення безкарності та умовою забезпечення правового порядку навіть у період масштабної воєнної деструкції [5, с. 133].

У сучасному світі, що стикається з гібридними війнами, тероризмом, воєнними злочинами та масовими порушеннями прав людини, не існує єдиного міжнародного документу, який би вичерпно регулював порядок забезпечення гуманності під час воєн та збройних конфліктів [1, с. 112]. Натомість у міжнародному праві сформувалася складна й розгалужена система норм і механізмів, яка має на меті зменшити жорстокість війни та забезпечити базовий рівень захисту цивільного населення, поранених, військовополонених та об'єктів гуманітарного значення [4, с. 338].

Ця система ґрунтується на основоположних міжнародно-правових документах, серед яких центральне місце займають чотири Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них [5, с. 126]. Вона також включає норми міжнародного звичаєвого права, рішення Ради Безпеки ООН, прецеденти з практики Міжнародного кримінального суду та документи провідних гуманітарних інституцій, зокрема Міжнародного комітету Червоного Хреста [1, с. 113].

З одного боку, функціонування цих механізмів базується на універсальних нормах (наприклад, у межах діяльності ООН), з іншого – регіональні структури, як-от Рада Європи, ОБСЄ чи Європейський Союз, формують власні системи моніторингу, правового реагування та запобігання безкарності [7, с. 35]. Однак ефективність цих інструментів часто залежить від політичної волі та рівня правової культури держав-членів [2, с. 33].

На рівні українського законодавства, базовим актом, який закріплює гарантії прав і свобод, є Конституція України [6]. Стаття 3 визначає, що

найвищою соціальною цінністю є життя, гідність і безпека людини. І навіть у період воєнного стану, держава зобов'язана діяти в межах міжнародних стандартів гуманітарного права [6]. Проте, як свідчить практика, наявність таких норм – це лише частина успіху. Реальне забезпечення прав залежить від дієвості судової системи, незалежності правоохоронних органів та ефективного розслідування фактів воєнних злочинів [3, с. 205].

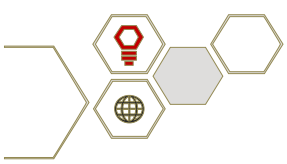
Чинне кримінальне законодавство України містить низку норм, що стосуються порушень законів та звичаїв війни (наприклад, ст. 438 КК України), але водночас бракує чіткого розмежування між воєнними злочинами, злочинами проти людяності та геноцидом [4, с. 342]. Це ускладнює кваліфікацію злочинів, послаблює позиції слідства і створює небезпеку для дотримання принципу правової визначеності [5, с. 130].

Особливої актуальності ці питання набули у світлі повномасштабної агресії росії проти України [1, с. 113]. Масові обстріли цивільної інфраструктури, катування, депортації, гвалтування, знищення культурної спадщини – усе це має чіткі ознаки міжнародних злочинів, що потребують належного правового реагування.

Правова освіта відіграє важливу роль: як серед молоді, так і серед фахівців – суддів, слідчих, військових. Підвищення правової обізнаності, розвиток правосвідомості, розуміння важливості фіксації доказів, участь у судових процесах, симуляціях і кейс-аналізах – усе це є ключовими інструментами не лише правозахисту, а й недопущення нових злочинів у майбутньому.

Міжнародні документи, такі як Римський статут МКС, Статут ООН, Женевські конвенції, а також документи ОБСЄ, Ради Європи, Європейського Союзу, створюють основу для глобальної правової координації [4, с. 339]. Вони визнають необхідність запобігання насильству, відповідальності за злочини, а також підтримки правових реформ у країнах, які переживають конфлікт [1, с. 113].

Таким чином, у сучасних умовах збройного конфлікту проблема реалізації міжнародного гуманітарного права – це не лише питання юридичної техніки. Це

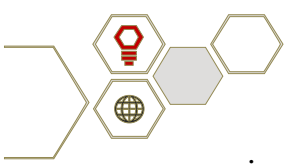
питання міжнародної солідарності, політичної відповідальності, інституційної спроможності держави й зрілості громадянського суспільства. Лише за умови комплексного підходу – правового, освітнього, технічного та дипломатичного – можна досягти справжньої справедливості та захистити людську гідність навіть під час війни.

Висновок. Насамперед, міжнародне гуманітарне право виконує не лише нормативно-регулювальну функцію, а й виступає засобом забезпечення мінімальних стандартів людяності у найжорсткіших обставинах воєнного часу, що відповідало б конституційним нормам. Його ефективність можлива лише за умови поєднання міжнародних юридичних інструментів із належною імплементацією на національному рівні.

Збройна агресія проти України підтвердила на практиці актуальність і водночас вразливість сучасної системи міжнародного гуманітарного захисту. Зафіксовані численні факти порушення Женевських конвенцій, положень Римського статуту та основоположних норм міжнародного звичаєвого права засвідчили необхідність не декларативного, а дієвого застосування норм міжнародного гуманітарного права, а також неухильного дотримання конституційного законодавства України. Це стосується як належної правової кваліфікації дій, що вчиняються в ході воєнних дій, так і ефективного реагування на них через кримінальні переслідування, у тому числі на міжнародному рівні.

Україна повинна продовжувати процес гармонізації національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, зокрема шляхом уточнення правових дефініцій воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії, вдосконалення процесуальних механізмів розслідування і судового розгляду таких справ, а також створення належної системи захисту постраждалих осіб. Особливої уваги потребує інституційне забезпечення розслідування міжнародних злочинів, що передбачає наявність фахових слідчих, прокурорів, суддів та експертів у сфері міжнародного права.

Імплементація рішень Європейського суду з прав людини, ефективна співпраця з Міжнародним кримінальним судом, а також налагодження

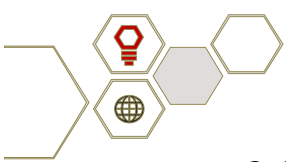

механізмів взаємодії з правозахисними організаціями мають стати елементами єдиної державної політики у сфері забезпечення відповідальності за порушення МГП.

Таким чином, у сучасних умовах боротьби України за збереження державного суверенітету та міжнародної правової справедливості, міжнародне гуманітарне право має відігравати ключову роль не лише як юридичний стандарт, а як стратегічний інструмент захисту людини, встановлення справедливості й відновлення довіри до сили права.

Список використаних джерел

1. Вітковська А.Т. Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Випуск 88. Частина 1. С. 111-113.
2. Волинка К. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 30-33.
3. Волинка К. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : МАУП. 2003. 240 с.
4. Загальна теорія держави та права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. М. Цвік, О. Петришин, Л. Авраменко та ін. за ред. д-ра юрид. наук, проф. акад. АПрН М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. Петришина. Харків : Право. 2011. 584 с.
5. Колодій А., Олійник А. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 305 с.
6. Конституція України. Офіційний вебсайт Президента України.
[URL:https://www.president.gov.ua/documents/constitution](https://www.president.gov.ua/documents/constitution)
7. Пащенко О. Європейські стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства. *Право України*. 2006. № 4. С. 32-35.

8. Женевські конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

9. Кориневич, А. Застосування міжнародного гуманітарного права до збройного конфлікту на території України: навчальний посібник. Одеса. Вид. «Фенікс». 2015. 78 с.

10. Мартиновський Д. Міжнародні стандарти прав людини та конституційне забезпечення політичних прав і свобод громадян в Україні. Наше право. 2013. № 1. С. 180-185.

11. Гнатовський М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні. Застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини, Київ. 2017. С. 22. URL: https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss91068423?from_action=save

12. Розумовський О. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Вип.70. 2022. С. 141–145.

13. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень: Закон України 17.06.2015. № 525-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/525-19>

14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

15. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» від 21 травня 2015 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/462-19>